

عبدالأمیر
اعسم

امام محمد غزالی

در مسیر تحول روحی

ترجمہ
علیرضا باقر

امام محمد غزالی

در مسیر تحوّل روحی

دعوتِ اسلامی

سرشناسه: اعسم، عبدالامير

Asam, Abd al-Amir

عنوان قراردادى: الفيلسوف الغزالي اعادة تقويم لمنحنى تطوره الروحي، فارسى

عنوان و نام پديدآور: امام محمد غزالي در مسير تحول روحى / نگارش عبدالامير اعسم؛ ترجمه عليرضا باقر.

مشخصات نشر: تهران: شاپا، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهري: ۱۶۹ص: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.

فروست: فرزانگان: ۲.

شابک: 978-622-96170-7-6

وضعيت فهرست نويسى: فيبيا

موضوع: غزالي، احمد بن محمد. - ۵۲۰ق. -- نقد و تفسير

موضوع: تصوف -- متون قديمى تا قرن ۱۴

موضوع: Sufism -- Early works to 20th century

موضوع: عرفان -- متون قديمى تا قرن ۱۴

موضوع: Mysticism -- Early works to 20th century

شناسه افزوده: باقر، عليرضا، ۱۳۴۵-، مترجم

رده بندي كنگره: BP۲۸۲/۷

رده بندي ديپوي: ۲۹۷/۸۳

شماره كتابشناسى ملي: ۸۴۲۰۵۵۶

اطلاعات ركورد كتابشناسى: فيبيا

امام محمد غزالی

در مسیر تحول روحی

نگارش

عبد الأمير اعسم

ترجمه

علیرضا باقر

تهران - ۱۴۰۰

این کتاب ترجمه‌ای است از
الفلسوف الغزالی، إعادة تقویم لمنحنی تطوره الروحي
بیروت، دارالاندلس، ج ۲، ۱۹۸۱ م.

امام محمد غزالی

در مسیر تحول روحی

نگارش: عبدالأمیر اعسم

ترجمه: علیرضا باقر

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملو فرد
مدیر هنری، صفحه آرایی و طراحی جلد: محسن باهر
مدیر روابط عمومی و فروش: زهرا طاوسی منفرد

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

بها: ۶۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۶۱۷۰-۷-۶

ISBN: 978-622-96170-7-6

چاپ و صحافی: زند

همه حقوق محفوظ و متعلق به نشر شایا است.

www.shayapub.ir

info@shayapub.ir

shaya.pub

واحد فروش: ۰۹۳۰۲۵۹۳۷۰۳

سوره
فهرست مطالب

۷	یادداشت مترجم
۱۳	پیشگفتار

فصل نخست: پیش درآمدی بر غزالی پژوهی/ ۱۷

۱۹	۱. درآمد
۲۰	۲. غزالی در منابع کهن
۲۲	۳. ملاحظات کتاب‌شناختی
۲۴	۴. غزالی در پژوهش‌های معاصر عربی
۲۷	۵. نتیجه‌گیری

فصل دوم: سیره تاریخی غزالی/ ۲۹

۳۱	۱. نام و شهرت
۳۳	۲. ولادت و خانواده
۳۵	۳. تحصیلات غزالی
۳۷	۴. غزالی و نظام الملک
۳۹	۵. غزالی در بغداد
۴۲	۶. سفر غزالی
۴۷	۷. درگذشت غزالی

فصل سوم: روش های کلی اندیشه غزالی/ ۴۹

۱. درآمد ۵۱
۲. غزالی و جدالش با هم روزگاران ۵۶
۳. غزالی و دانش های فلسفی ۵۸
۴. دائرة المعارفی بودن معرفت غزالی ۶۱

فصل چهارم: اضطراب، بیماری و شکت غزالی/ ۶۳

۱. درآمد ۶۵
۲. عوامل اضطراب غزالی ۶۸
۳. بیماری و شکت ۷۳

فصل پنجم: غزالی و نقد صوفیان در احیاء علوم الدین/ ۷۹

۱. درآمد ۸۱
۲. احیاء علوم الدین ۸۲
۳. غزالی و نقد صوفیان ۸۷

فصل ششم: نقشه داخلی ساختمان تصوف از نگاه غزالی/ ۹۹

۱. درآمد ۱۰۱
۲. تعریف مؤمن؛ طریقت او و تطهیر قلبش ۱۰۳
۳. تجربه صوفیانه ۱۰۸

فصل هفتم: ترسیم ریشه های تصوف غزالی/ ۱۱۵

۱. مقدمه در تفاوت زهد و تصوف ۱۱۷
۲. نخستین رشته های تصوف غزالی ۱۲۳
۳. ریشه های تصوف غزالی از زاویه تحلیلی ۱۲۵
۴. جایگاه فارمدی در تصوف غزالی ۱۲۷
۵. جایگاه غزالی در پیوند میان شریعت و طریقت ۱۳۱
۶. خاتمه ۱۳۴
- نمایه کسان ۱۳۹
- نمایه جای ها ۱۴۳
- نمایه کتاب ها، رساله ها، مجلات و مقالات ۱۴۵
- نمایه گروه ها ۱۴۷
- نمایه اصطلاحات، موضوعات و دانش ها ۱۵۱
- کتابنامه ۱۵۷

یادداشت مترجم

امام ابوحماد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ق/۱۰۵۸-۱۱۱۱م)، زاده طابران طوس، از اندک اندیشمندان بزرگ ایران و اسلام است که آوازه اش در جهان پیچیده است و حاصل افکارش در همه جا پراکنده. چنین مردی نه کسی است که بتوان شکوه و بزرگی اش را در سطوری چند بیان کرد؛ خاصه آن که تا کنون پیرامون زندگی، اندیشه و آثار او صحیفه‌ها نگاشته‌اند و خطابه‌ها رانده‌اند. اما جایگاه والای او در سپهر دین و دانش، اهل فرهنگ را وامی‌دارد که پیوسته به او بیندیشند و بپردازند؛ به ویژه آن که دو نکته، غزالی را از دیگر دانشمندان پرشمار ما جدا می‌کند:

یکی این که غزالی به معنای واقعی، دانشمندی اندیشمند است. او برخلاف بسیاری، گردآورنده یا ویراستار و پیراستار آثار پیشینیان نیست، بلکه با ژرف‌نگری در آنها، آستین نقد و غربالگری بالامی‌زند و تا می‌تواند به زیر و رو کردنشان می‌پردازد تا چیزی را برگزیند که درست می‌داند. او در این مسیر از نام‌ها نمی‌هراسد و تیغ نقد را بی‌پروا به روی فرقه‌ها و نحله‌های گوناگون می‌کشد. کثرت مخالفان و حتی دشمنانش بهترین گواه بر نقد محوری اوست. غزالی در این راه، گرچه گاه به بیراهه افراط و تفریط هم رفته و خطا، کم نداشته است، با این حال نشان داده که اندیشه‌ورزی بارها و بارها برتر از دانش‌اندوزی است و جهان‌بینش و دانش به اولی بیشتر نیاز دارد تا دومی.

دو دیگر این که غزالی به نقد دیگران بسنده نکرده و خود را نیز در بوتۀ نقد، گذاخته و دیگرگون ساخته است. هم از این روست که رخ معرفتش پیوسته پوست می‌اندازد و رویی دیگر می‌نماید که این خود ارزشی کمیاب و بلکه نایاب در بسیاری از دانشمندانی است

که گویا «حرف مرد را یکی می‌دانند» و سخن تازه گفتن را بدعتِ ناروا و طرح نو انداختن را شناعت نابجا می‌پندارند.

بنابراین به‌رغم وجود آثار فراوان و گوناگون در بارهٔ غزالی، گفتن و نوشتن از این اندیشمند بزرگ همچنان شوق‌انگیز است به شرط آن که تکراری و ملال‌انگیز نباشد و به گمانم کتاب پیش رو از این دست باشد؛ زیرا:

نخست آن‌که نویسندهٔ محترم آن، دکتر عبدالأمیر اعسم، سال‌های درازی از عمر علمی خویش را به غزالی پژوهی اختصاص داده است. دوم آن‌که او تقریباً همهٔ آثار مهمی را که به زبان‌های گوناگون در بارهٔ غزالی نوشته شده، دیده است.

سوم آن‌که وی برخلاف بسیاری از کسانی که در بارهٔ غزالی مطلب نوشته‌اند، در این اثر، تنها به کتاب‌های پُرآوازهٔ او مراجعه نکرده و آثار پُرشمار، گوناگون و گمنام‌تر او را هم مورد بررسی قرار داده است.

چهارم آن‌که در این اثر، ستایشگر صرف غزالی نبوده است و هر جا اقتضا می‌کرده، به قول و فعل او ایراد و اشکال گرفته است.

پنجم آن‌که کتاب حاضر را با رعایت جامعیت و اختصار درخور توجهی نگاشته است و بر این اساس، افزون بر این که در امر شناخت غزالی به‌کار همگان می‌آید، گاهی در آن به مطالبی پرداخته است که در کمتر کتاب دیگری در بارهٔ غزالی دیده می‌شود.

کتاب اعسم نخستین بار در سال ۱۹۷۳ م در بغداد منتشر شد و سپس به سال ۱۹۸۱ م با برخی اضافات و اصلاحات با نام الفيلسوف الغزالي إعادة تقويم لمنحنى تطوره الروحي از سوی انتشارات دار الأندلس بیروت به چاپ رسید که ترجمهٔ حاضر بر اساس همین چاپ است. عبدالأمیر اعسم (۲۰۱۹-۱۹۴۰ م) نویسنده‌ای عراقی و دانش‌آموختهٔ رشتهٔ فلسفه از دانشگاه کمبریج انگلستان است. اعسم پایان‌نامهٔ دکتری خود را با راهنمایی آرتور جان آربری، خاورشناس پرآوازه و رئیس بخش پژوهش‌های شرقی، در سال ۱۹۷۲ م نوشته است و پس از بازگشت به عراق، در مراکز دانشگاهی و پژوهشی این کشور به تدریس و تحقیق در فلسفه پرداخته است. آنچه در زیر می‌آید، شماری از آثار گوناگون اوست:

- تاریخ ابن‌الریوندي الملحد (بیروت، درالآفاق الجديدة، ۱۹۷۵ م)؛

- ابن الریوندی فی المراجع العربیة الحدیثة (بیروت، دار الآفاق الجدیة، ۱۹۷۸-۱۹۷۹م)؛
- أبو حنیان التوحیدی .. کتاب المقابسات (بیروت، دار الأندلس للطباعة والنشر
والتوزیع، ۱۹۸۰م)؛
- المصطلح الفلسفی عند العرب (بیروت، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر والتوزیع،
۱۹۹۷م)؛
- الفیلسوف الغزالی إعادة تقویم لمنحنی تطوره الروحی، (کتاب حاضر)؛
- دراسات فی الاستشراق (دمشق، دار الفرقد للطباعة والنشر والتوزیع، ۲۰۱۱م)؛
- من تاریخ الفلسفة العربیة فی الإسلام (دمشق، دار الفرقد للطباعة والنشر والتوزیع، ۲۰۱۱م)؛
- الرسائل الفلسفیة الصغری [للفارابی] (دمشق، التکوین للطباعة والنشر والتوزیع، ۲۰۱۲م)؛
- مقاربات فلسفیة فی تشریح العقل عند العرب (مصر، هیئة العامة لقصور الثقافة، ۲۰۱۶م)؛
- من أعلام الفكر العراقی المعاصر (آمان، دار دجلة، ۲۰۱۷م).
- در پایان تذکر دو نکته در باره برگردان این کتاب ضروری است:
۱. کتاب اعسم ضمیمه ای با عنوان «ترجمه الغزالی فی الطبقات العلیة للواسطی» دارد که تصحیح بخشی از نسخه ای خطی در باره زندگی غزالی است و از آنجا که نیازی به آن احساس نمی شد، در برگردان کتاب حذف گردید.
  ۲. گرچه نویسنده خود تصریح نموده که خطاهای فراوان در مراجع پانوشت های چاپ نخست کتاب را در چاپ دوم اصلاح کرده است، اشتباهات پُرشماری در مراجع پانوشت ها وجود داشت که آنها را اصلاح نموده ام و البته ممکن است مواردی از چشم افتاده باشد که پیشاپیش از این بابت از خوانندگان گرامی پوزش می خواهم.
- امید است برگردان این کتاب، خدمت ناچیزی باشد در جهت شناساندن هرچه بیشتر و بهتر اندیشمندان ایران و اسلام.

علیرضا باقر
لوسان - بهار ۱۴۰۰

پیشگفتار

مدّت هاست که بحث در بارهٔ غزّالی اندیشمند، فیلسوف، فقیه، متکلم و متصوّف، تازگی و اصالت خود را از دست داده است؛ زیرا پژوهش‌های علمی، حقّ این نابغهٔ بزرگ را ادا کرده است و پژوهشگران معاصر به زبان‌های گوناگون شرقی و غربی آثار بی‌شماری در بارهٔ او پدید آورده‌اند. ده‌ها عنوان از آثار خود او نیز منتشر گشته و به زبان‌های آسیایی و اروپایی برگردانده شده است. در مورد غزّالی همه چیز با دیدگاه‌ها و گرایش‌های گوناگون و البته در سطوح مختلفی از اصالت، فراگیری و روشمندی گفته شده است. از این رو سخنی نوگفتن در بارهٔ غزّالی، بسی دشوار و پرمخاطره می‌نماید.

من از دوران دانشجویی به خواندن آثار غزّالی و بررسی آنچه در باره‌اش گفته شده است، اشتیاق داشتم و مقالاتی چند در این حوزه نگاشتم که همگی کوششی برای واکاوی ابعاد شخصیت وی بود و همین مرا بر آن داشت که منحنی و سیر تحوّل روحی او را نیز مورد بررسی و بازنگری قرار دهم. در سال ۱۹۷۱ م که پس از سال‌ها پیگیری غزّالی پژوهی برای تدریس فلسفه از کمبریج به بغداد باز گشتم، بار دیگر این موضوع را از سر گرفتم و او را به شکلی شوق‌انگیز و ابتکاری به دانشجویانم شناساندم. آنچه در این زمینه با دقت بیشتری مورد بررسی من قرار گرفت، سخن دیگران در بارهٔ ریشه‌های تصوّف غزّالی بود و تأثیر آن در سیر تحوّل روحی او. به هر حال این اثر، کوشش علمی ناچیزی است که خود به سادگی روش و

پسچیدگی مصادر و منابعش معترفم و به همین دلیل بر این باورم که می‌تواند راهنمای کلی و شایسته‌ای برای غزالی خوانان باشد. این که بگویم بخش‌هایی از کتاب دربر دارنده موضوعاتی است که پژوهشگران برای نخستین بار از آن آگاهی می‌یابند و یا دیگران به آن نپرداخته‌اند، جرأتی می‌خواهد که ندارم، اما می‌توانم گفت که من در این اثر با غزالی چنان صریح بوده‌ام که اگر دست تقدیر، غزالی را زنده می‌کرد تا در باره بحران روحی‌اش کتابی مانند این کتاب بنویسد، او نیز با خود همین اندازه صراحت می‌داشت.

بغداد ۱۹۷۳/۸/۵

۲

اینک که پیشگفتاری دیگر بر این کتاب می‌نویسم، امیدوارم که توانسته باشم در این چاپ بازنگری شده، کاستی‌های چاپ نخست را برطرف کرده باشم. ارجاعات و فهرست منابع این چاپ اصلاح شده است^۱ و مقدمه‌ای در زمینه کتاب‌شناسی غزالی و پیوستی متضمن تصحیح رساله‌ای از واسطی پیرامون زندگی غزالی^۲ به آن افزوده شده است. با این همه، بیشتر مطالب کتاب، همچنان نماینده تفکر دوران دانشجویی من است و از این رو به سبب کاستی‌های فراوانی که امروز در آن می‌بینم، پوزش می‌خواهم و یادآور می‌شوم که پافشاری دوستداران فلسفه، به ویژه احمد عاصی از انتشارات دار الأندلس، بر تجدید چاپ کتاب، سبب شد که آن را تنها با همین تغییراتی که گفته آمد، منتشر کنم.

بغداد ۱۹۸۰/۱/۲۵

عبدالأمیر اعسم

۱. البته همان‌گونه که در مقدمه نیز گفته شد، در این چاپ هم اشکالات گوناگونی در ارجاعات و فهرست منابع کتاب وجود داشت که تا جای ممکن اصلاح گردید. (مترجم)

۲. این پیوست در برگردان کتاب حذف شده است. (مترجم)

فصل نخست:

پیش درآمدی بر غزالی پژوهی

۱. درآمد

هدف من در این بخش آن است که به مستندسازی غزالی‌پژوهی در نوشته‌ها و آثار عربی، شرقی و اروپایی بپردازم؛ درست مانند همان کاری که در رساله خود در باره ابن ریوندی^۱ و دو کتاب خود در باره خواجه نصیر طوسی^۲ و ابوحنیان توحیدی^۳ انجام داده‌ام. البته باید گفت که در اینجا نمی‌توان مانند موارد یاد شده وارد جزئیات شد؛ زیرا این حقیقت را باید از آغاز پذیرفت که غزالی از شخصیت‌های اسلامی بزرگی است که پیرامون او داده‌های فراوانی در منابع گوناگون قدیم و جدید می‌یابیم؛ از منابع ادبی و تاریخی گرفته تا منابع فقهی، اصولی، کلامی، فلسفی، عرفانی و... این ویژگی در کمتر کسی از اندیشمندان تمدن اسلامی به چشم می‌خورد.

همچنین غزالی‌پژوهی هرگز در آثار نگاشته شده به زبان عربی محدود نمی‌شود؛ زیرا مراجع و منابع مربوط به او از زبان‌های شرقی فراتر رفته و دامنه‌اش به بسیاری از زبان‌های اروپایی کشیده شده است. به واقع می‌توان چنین انگاشت که غزالی دانشمندی حاضر در میراث فرهنگی همه زبان‌های زنده دنیا است. این نیز ویژگی دومی است که تاکنون در هیچ دانشمند مسلمان دیگری دیده نشده است.

۱. رک:

Al-A, asam, *Ibn ar-Riwandi, s Kitab Fadhat al-Mu, tazilah*, Editions Oucidat, Beirut – Paris 1975 – 77, p. 349.

۲. رک: الفيلسوف نصير الدين الطوسي، ط ۲، منشورات دار الأندلس، بيروت، ۱۹۸۰ م، ۲۰-۹ و نیز ۹۵-۷۷.

۳. رک: أبوحنیان التوحیدی فی کتاب المقابسات، منشورات دار الأندلس، بيروت، ۱۹۸۰ م، ۵۰-۱۳.

من پانزده سال است که می‌خواهم کتاب‌شناسی کامل غزالی در منابع کهن و نو عربی را بنویسم، اما برای ارج نهادن به کارهایی که پژوهشگران پیشین در این زمینه داشته‌اند، تاکنون این خواسته را عملی نکرده‌ام. البته این کتاب‌شناسی مبتنی بر متن‌شناسی، به زودی منتشر خواهد شد و من در اینجانتها به ذکر خلاصه‌ای از آن کار مفصل بسنده می‌کنم.

۲. غزالی در منابع کهن

مستندسازی منابع مربوط به غزالی آن هم به شکل تفصیلی، کاری بس دشوار و پرخطر است. برای همین از آنجا که پرداختن به جزئیات در این مختصر، ما را از هدفمان باز می‌دارد، تنها به آثاری می‌پردازیم که اطلاعاتی را درباره زندگی و آثار غزالی در بر داشته باشد و صدها منبعی را که گاه به مناسبتی به بخش یا زاویه‌ای از اندیشه‌های او و جایگاهش در سیر تفکر و تمدن اشاره کرده‌اند، کنار می‌نهمیم.

اگر در نظر گیریم که غزالی در سال ۵۰۵ ق از دنیا رفته است، در این صورت تاریخ سرگذشت نویسان او دست‌کم به ربع قرن پس از او باز خواهد گشت؛ درست سال ۵۲۹ ق که سال درگذشت عبدالغافر فارسی است. فارسی هم روزگار غزالی بوده و برای نخستین بار سیره و اخبار زندگی وی را در کتاب السیاق لتاریخ نيسابور^۱ آورده است. تقریباً در همان زمان قاضی ابوبکر ابن العربی (د ۵۴۳ ق)، شاگرد و دوست غزالی در بغداد که طبعاً از نزدیک شاهد زندگی او بود، القواصم والعواصم را نوشت و در آن، اطلاعات مهمی را درباره استادش ثبت کرد.^۲ همه کسانی که پس از این دو تن در باره زندگی غزالی چیزی نوشته‌اند، از ایشان گرفته‌اند:

۱. ابن عساکر (د ۵۷۱ ق) در تاریخ دمشق^۳ و تبیین کذب المفتری^۴ با نقل قول

۱. این کتاب به دست ما نرسیده است و فقط بخش‌هایی از آن در کتاب ابن عساکر آمده است و دیگران نیز از او نقل کرده‌اند. البته عبدالکریم عثمان بخش‌هایی از متن فارسی را از طبقات سبکی نقل کرده است؛ نک: عثمان، سیره الغزالی وأقوال القدماء فیه، دمشق، ۱۹۶۱ م، ۸-۴۱.

۲. برای متن برگرفته از ابن العربی، نک: عبدالرحمن بدوی، مؤلفات الغزالی، قاهره، ۱۹۶۱ م، ۷-۵۴۶. شگفتا که حسین امین در الغزالی، بغداد، ۱۹۶۳ م، ۷-۱۲۶ همین متن بدوی را آورده است و اشاره‌ای به نام او نکرده است!

۳. نک: بدوی، مؤلفات الغزالی، ۹-۵۰۴.

۴. نک: عثمان، سیره الغزالی، ۵۸-۴۹.

- مستقیم، عبارات عبدالغافر فارسی را آورده است.
۲. ابن جوزی، ابوالفرج (د ۵۹۷ ق) در بیشتر آثار خود، به ویژه المنتظم^۱ پس از اینها شمار بسیاری از سرگذشت نویسان غزالی یکی پس از دیگری در سده های هفتم تا دوازدهم آمده اند که در اینجا تنها به شماری از ایشان اشاره می کنیم:
  ۱. یاقوت حموی (د ۶۲۶ ق) در معجم البلدان^۲.
  ۲. سبط ابن جوزی (د ۶۵۴ ق) در مرآة الزمان^۳.
  ۳. محیی الدین النووی (د ۶۷۶ ق) در الطبقات^۴.
  ۴. ابن خلکان (د ۶۸۱ ق) در وفيات الأعیان^۵.
  ۵. ذهبی (د ۷۴۸ ق) در بیشتر آثارش و به ویژه در سیر أعلام النبلاء^۶.
  ۶. یافعی (د ۷۶۸ ق) در مرآة الجنان^۷.
  ۷. سُبکی (د ۷۷۱ ق) در الطبقات الکبری^۸ و الطبقات الوسطی^۹!
  ۸. ابن کثیر (د ۷۷۴ ق) در البدایة و النهایة^{۱۰}.
  ۹. واسطی (د ۷۷۶ ق) در الطبقات العلیة فی مناقب الشافعیة^{۱۱}.
  ۱۰. ابن ملقن (د ۷۹۰ ق) در العقد المذهب فی طبقات حملة المذهب (= الطبقات الشافعیة)^{۱۲}.

-
۱. نک: بدوی، مؤلفات الغزالی، ۱۳-۵۱۰ و قس: عثمان، سیرة الغزالی، ۶۲-۵۹.
  ۲. نک: عثمان، سیرة الغزالی، ۴-۶۳.
  ۳. نک: بدوی، مؤلفات الغزالی، ۱۵-۵۱۴.
  ۴. نک: همان، ۵۴۵.
  ۵. نک: عثمان، سیرة الغزالی، ۸-۶۵.
  ۶. همان، ۹-۸۳ و بدوی، مؤلفات الغزالی، ۴۴-۵۲۷.
  ۷. نک: عثمان، سیرة الغزالی، ۹۲-۸۴.
  ۸. همان، ۱۴۲-۹۳ و قس: بدوی، مؤلفات الغزالی، ۷-۴۷۵.
  ۹. بدوی، مؤلفات الغزالی، ۴۷۸.
  ۱۰. همان، ۴۷۸.
  ۱۱. همان، ۴-۴۷۱.
  ۱۲. همان، ۵۰-۵۴۸ و قس: عثمان، سیرة الغزالی، ۴-۱۴۳.

۱۱. ابن قاضی شهبه (د ۸۵۱ ق) در طبقات الشافعیة!
  ۱۲. عینی (د ۸۵۵ ق) در عقد الجمان.^۲
  ۱۳. جامی (د ۸۹۸ ق) در نفحات الأنس (ترجمه عبشمی).^۳
  ۱۴. طاش کبری زاده (د ۹۶۲ ق) در مفتاح السعادة.^۴
  ۱۵. صفدی (د ۹۶۴ ق) در بیشتر کتاب هایش و به ویژه در الوافی بالوفیات.^۵
  ۱۶. مناوی (د ۱۰۳۱ ق) در الكواكب الدرزية في تراجم السادة الصوفية.^۶
  ۱۷. عیدروسی (د ۱۰۳۸ ق) در تعریف الأحياء بفنائل الإحياء.^۷
  ۱۸. زبیدی (د ۱۲۰۵ ق) در إتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين.^۸
- بدین ترتیب می بینیم که توجه قدما به غزالی هرگز به این مورخان محدود نشده است و ده هاتن از مؤلفان حوزه فقه، اصول، کلام و تصوف، با گرایش های گوناگون، نیز به او و اندیشه هایش پرداخته اند. در این زمینه همین بس که نقش شگرف کتاب إحياء العلوم را در میراث اسلامی - عربی از زمان درگذشت غزالی تا کنون مورد توجه قرار دهیم؛ کاری که پس از این و در همین نوشتار انجام خواهیم داد.

۳. ملاحظات کتاب شناختی

اگر بخواهیم با همه کوشش هایی که تا کنون در باره غزالی پژوهی صورت پذیرفته است آشنا شویم، باید بدانیم که بررسی آن در این مختصر بسیار دشوار است و برای همین ناگزیریم به مهم ترین کارهایی که در این زمینه انجام شده است، بسنده کنیم و دستداران اطلاعات تفصیلی را به منابع دیگر ارجاع دهیم.^۹

۱. بدوی، مؤلفات الغزالی، ۴ - ۵۰۱.
۲. همان، ۲۰ - ۵۱۸ و قد: عثمان، سيرة الغزالي، ۸ - ۱۴۵.
۳. بدوی، مؤلفات الغزالي، ۴ - ۴۸۳.
۴. همان، ۸۳ - ۴۷۹.
۵. همان، ۶ - ۵۲۳.
۶. همان، ۲ - ۵۲۱.
۷. همان، ۵۰۰ - ۴۹۹.
۸. همان، ۹۸ - ۴۸۵ و قد: عثمان، سيرة الغزالي، ۲۰۱ - ۱۴۹.
۹. در این زمینه، رک: فهرست مصادر و مراجع آخر کتاب.

الف- در مورد فهرست متون کهن مربوط به زندگی و اخبار غزالی باید به کتاب *سیرة الغزالی وأقوال المتقدمین فیہ نوشته عبدالکریم عثمان* (دمشق، ۱۹۶۱ م) رجوع کرد.

ب- در مورد آثار غزالی ده‌ها اثر در دست است که بهترینش اثر پدر بویج^۱ است و پس از آن نیز اثر نقدی و برجسته عبدالرحمن بدوی^۲.

ج- برای آگاهی از کوشش‌های غریبان در غزالی پژوهشی کتاب‌ها^۳ و مقالات^۴ بسیاری به قلم خاورشناسان وجود دارد.

د- شماری از پژوهشگران نیز این آثار را در *دائرة المعارف‌های گوناگون* گرد آورده‌اند^۵ که از همه سامان مندرتر کوشش بروکلیمان است.^۶

ه- مقالات جشنواره بزرگداشت غزالی در دمشق (۲۷ تا ۳۱ مارس ۱۹۶۱ م) نیز در مجلّدی بزرگ منتشر شده است که خود حاصل کوشش‌های فراوان قدیم و جدید در

1. Bouyges, M. *Essai de chronologie des oeuvres d'al-Ghazali (Algazel)*, ed, M. Allard, Beirut 1959.

۲. نک: بدوی، مؤلفات الغزالی، قاهره، ۱۹۶۱ م.

۳. در مورد کتاب‌ها و مقالات مفصل اروپایی در این زمینه برای نمونه، نک: Menasce, P. J. de, *Arabisch Philosophie*, (Bibl. Einl.uhr. In das Stud, der Philo.) Bern, 1948, pp 31 – 5.

و برای مرجعیت غزالی در پژوهش‌های منطقی لاتینی و عربی: Resher, N., *The Development of Arabic Logic*, London, 1964, pp 165 – 7.

و برای آگاهی بیشتر از غزالی پژوهی در منابع لاتینی: Selman, D., *Algazel et las Latins*, in *Archives d, Histoire Doctrinale et Litteraire du Meyon Age*, 1935 – 6, pp 103 – 27.

۴. بررسی‌های آماری گوناگونی در مورد غزالی پژوهی اروپائیان در دست است که مهم‌ترینش اثر پیرسون است: Pearson, J. D., *Index Islamicus*, Cambridge, 1958, pp 150 – 2; S.I (Cambridge 1962), p 50; S. II (1967), p 47; etc.

۵. نک: مدخل «غزالی» در: *Encyclopaedia of Islam^۱ Encyclopaedia of Religion and Ethics^۲ Short Encyclopaedia of Islam^۳ Encyclopaedia Britannica ...*

۶. نک: همه‌اشارات بروکلیمان در اصل و ذیل: Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (1st. ed), Weimar 1890, pp 419 – 26; (2nd. ed) Leiden, 1943, pp 535 – 46; *Supplementband*, Leiden, 1937, pp 744 – 56.

بررسی ابعاد گوناگون شخصیت غزالی است.^۱

افزون بر اینها می‌توان به آثار برخی پژوهشگران عرب نیز اشاره کرد که کوشیده‌اند زندگی و آثار غزالی را آشکارتر سازند و کار پدر فرید جبر از آن جمله است.^۲ در اینجا انصاف حکم می‌کند که از پژوهش محمد عبد الهادی ابوریاده یاد کنیم؛^۳ چه پژوهشگران عرب به شکل نامعقولی او را نادیده گرفته‌اند و این در حالی است که نزد اروپائیان جایگاه برجسته‌ای دارد.

۴. غزالی در پژوهش‌های معاصر عربی

نمی‌خواهم همه آثار جدید عربی را که به شکلی به غزالی پرداخته‌اند در ذیل این عنوان بیاورم؛ زیرا چنین کاری در این مختصر، نشدنی است و این آثار چندان پرشمار است که کتابی مستقل می‌خواهد. از این رو تنها به آثاری اشاره می‌کنم که اساساً درباره او نوشته شده است و به ترتیب در محافل فرهنگی جهان اسلام و عرب مورد توجه قرار گرفته است:

۱. زکی مبارک در سال ۱۹۲۴ م از رساله دکتری خود دفاع کرد و سپس آن را با نام *الأخلاق عند الغزالی* منتشر نمود (قاهره، ۱۹۲۵ م). این نخستین کتاب درباره غزالی به زبان عربی بود که در آن از روش اخلاقی در سیره و اندیشه این فیلسوف بحث کرده بود. این کتاب هیاهوی بسیاری میان ازهریان برپا کرد. مبارک در این کتاب به شیوه دانشجویان وفادار، از استادش منصور فهمی یاد کرده و گفته است که «او پیش از من در باره غزالی رساله‌ای نگاشته که با آن از دانشگاه پاریس دکتری گرفته است».^۴ من نیز تا کنون به رغم جست‌وجوی فراوان در فرانسه، این کتاب را ندیده‌ام و جز در

۱. نک: أبو حامد الغزالی في الذکری الثموية التاسعة لميلاده، المجلس الأعلى للفنون والآداب والعلوم الاجتماعية، قاهره، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۲ م.

۲. فرید جبر آثار گوناگونی به زبان فرانسه در باره غزالی دارد که مهم‌ترینش این است:

Jabre, F, La biographie et L.oeuvre de Ghazali reconsiderée a la lumière Tabaqat de Sobki: in: *Melanges de L. Institut Dominicain d. Etudes Orientales*. I, 1954, pp 73 – 102.

۳. اثر ابوریاده به زبان آلمانی و رساله دکتری وی بوده است (بازل، ۱۹۴۵ م) که سپس آن را منتشر کرده است: *Al-Ghazali und Seine Widerlegung der Philosophie*, Madrid, 1952.